

ГЕНЕЗА СТАНОВИХ КАТЕГОРІЙ У GERMANСЬКИХ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ ГОТСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ)

Шапочкіна О.В.,

Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті розглядається генеза станових категорій у германських мовах; презентована періодизація станових категорій німецької мови як системи морфолого-синтаксичних кореляцій. Зокрема, описано типологію й опозиційний характер функціонування станових дієслівних конструкцій германських мов (на прикладі готської та німецької мов), здійснено спробу визначити синкретичні та ієрархічні залежності, ступінь граматикизації та морфологізації станових категорій у німецькій мові.

Ключові слова: граматична категорія, стан, актив, пасив, медіапасив, синкретичність, ієрархічність, граматикизація, морфологізація.

В статье рассматривается генезис залоговых категорий в германских языках; представлена периодизация залоговых категорий немецкого языка как системы морфолого-синтаксических корреляций. В частности, описывается типология и оппозиционный характер функционирования залоговых глагольных конструкций германских языков (на примере готского и немецкого языков), осуществлена попытка определения синкретических и иерархических зависимостей, степени грамматикализации и морфологизации залоговых категорий немецкого языка.

Ключевые слова: грамматическая категория, залог, актив, пассив, медиопассив, синкретичность, иерархичность, грамматикализация, морфологизация.

The article considers the genesis of voice categories in Germanic languages; and discusses historical manifestations of the said categories in German as systems of morphologic-syntactical correlations. Typological and contrasting features of verbal constructions explicating the category of voice in German and Gothic languages are described. The paper defines syncretic and hierarchical dependences, the degree of grammaticalization and morphologisation of voice categories in German.

Key words: grammar category, voice, active, passive, mediopassive, syncretism, hierarchy, grammaticalization, morphologization.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Проблемність обраної теми визначається загальною спрямованістю сучасних граматичних студій на вивчення різних підходів щодо функціонування й розвитку граматичних систем германських мов. Утім, варто зазначити, що рівень дослідницьких процедур у деяких аспектах є дещо формалізованим. Невизначеність питань, пов'язаних із різними, часом суперечливими механізмами тлумачення типології категорій стану дієслів у германських мовах, відсутність інтегрального підходу до наукового пошуку зумовили беззаперечну зацікавленість у системному дослідженні такого напрямку.

Проблемність вираження станових форм — результат термінологічної розбіжності, що існує в описі цієї дієслівної категорії й відображається у визначенні стану як категорії. О. Шахматов характеризує дефініцію «станова категорія» так: «стан виражає різного роду відношення дії або стану, що виражаються дієсловом, до його об'єкта» [7].

О. Буличова зазначає, що категорія стану дійсно передбачає використання сфери перехідних дієслів, при яких виявляються суб'єктно-об'єктні відношення, або на рівні дії, або на рівні процесу. Що стосується станового процесу, то він не може бути спрямований на об'єкт. Транзитом між суб'єктом та об'єктом є дія та процес [2, 177–180].

З огляду на це граматична категорія не існує у мові ізольовано, вона входить у систему історичних, морфологічних, синтаксичних, прагматичних та семантичних колізій. Категорія стану дієслів є суперечливою категорією сучасного мовознавства через її опозиційність, багатоаспектність, полісемантичність.

Вихідною категорією є форма активу, яка рівноправно існує у системі кожної мови. Протистоїть активному стану склад морфологічно-факультативних форм — пасив, медіум, рефлексив, реципрок, кооператив, каузатив, медіапасив [6].

У сучасному мовознавстві актив та пасив прийнято вважати домінантними формами вербальних категорій. В історії лінгвістики пасив-

ний стан традиційно розглядався в одночасному взаємозв'язку та зіставленні з іншими граматичними формами, насамперед із дійсним станом [6].

У нашому дослідженні генези категорії стану дієслів германських мов ми спираємося на наукові праці таких вітчизняних та зарубіжних авторів, як: О. Бондарко (поняття стану та становості у германських мовах); Е. Буличова (проблемні питання станових форм); І. Буніятова (еволюція гіпотаксису в германських мовах); М. Гухман (розвиток станових протиставлень у готській мові); Н. Жукова (дієслівна підсистема німецької мови у різні періоди її розвитку); Л. Зіндер, Т. Строева (історична морфологія німецької мови); І. Некрасова (семантичні особливості пасивного стану німецьких дієслів); О. Шахматов (дефініційна характеристика категорії стану); Е. Агрікола, В. Шмідт (історична генеза активного та пасивного стану дієслів німецької мови); Г. Хельбіг, В. Юнг (граматичний статус категорії стану німецької мови) та інших.

Мету дослідження ми вбачаємо у вивченні генези станових категорій у германських мовах та презентуванні періодизації станових категорій німецької мови як системи морфолого-синтаксичних кореляцій. Під час наукового пошуку нами було сформульовано такі **завдання**: описати типологію й опозиційний характер функціонування станових дієслівних конструкцій германських мов (на прикладі готської та німецької мов); спробувати визначити синкретичні та ієрархічні залежності, ступінь граматикалізації та морфологізації станових категорій у германських мовах, зокрема у німецькій.

Ієрархія граматичних категорій не є статичною. Для кожного періоду розвитку мовної системи характерний свій перелік та склад морфологічних категорій, визначення відношень між ними. Для розуміння кореляцій між становими категоріями сучасної німецької мови та пояснення їх системного статусу на синхронному перетині необхідно розглянути дієслівну підсистему німецької мови у розвитку, тобто з позиції історизму, згідно з якою потрібно постійно враховувати історичну перспективу стосовно як попередніх періодів розвитку, так і тенденцій подальшого розвитку.

Вихідною моделлю порівняння сучасних германських мов з попередніми періодами розвитку є готська. Вона єдина з усіх давніх германських мов збереглася у письмовому вигляді. За твердженням Н. Жукової, використання явища синкретизму як показника залежності категорій дає змогу отримати таку ієрархічну систему дієслівних категорій у готській мові: Person — 77 %, Zahl — 62 %, Modus — 54 %, Zeit — 44,5 %, Genera verbi — 30 % [4, 10–15].

Незалежних категорій із стовідсотковою морфологічною виразністю у готській мові не було.

Категорія стану залежала від інших категорій і являла собою двокомпонентну опозицію «актив vs медіапасив», яка була асиметричною, оскільки актив мав дві часові форми (презенс та претерит) та повну модальну парадигму (індикатив, опта-тив, імператив). Його опонент — медіапасив — тільки форму теперішнього часу та два способи: індикатив та опта-тив. Категорія стану готської мови залежить від категорій особи, числа, часу та способу. Отже, наявність синкретичних форм у складі категорії стану у готській мові свідчить про асиметрію її парадигми й відображає зміни, якими вона охоплена. Периферійне положення категорії стану у дієслівній підсистемі є показником її перетворення у плані перспективи розвитку й свідчить про відмирання цієї категорії.

Ще М. Гухман зазначала, що у більшості випадків форма готського медіапасиву вживалася у значенні пасивного стану (теперішній та майбутній час): *all bagme ni taujandame arken god usmaitada jah in fon galagjada* (будь-яке дерево, що не дає стиглі плоди, зрубається та кидається у вогонь). У деяких випадках за цією формою називається діяч: *ei hauhjandau frat mannat* (щоб бути славетними людьми). Однак є й інші випадки, коли форма медіапасиву вживалася у дещо іншому значенні. Наприклад, від дієслова *þreihan* (тіснити) медіапасивні форми мали неперехідно-зворотне значення: *ni þreihanda jus in uns is þreihanda in hairþram iuwaraim* (не тісниться в нас, але тісниться у ваших серцях); з іншим лексичним відтінком: *aþþan jafþe þreihanda in izwaraizios gablhtaiz* (але якщо терпимо, то заради вашої втіхи). Моральний стан, афект виражали й форми дієслів *ifblesan* (звеличувати), *ingramjan* (дратувати), які зустрічалися виключно у медіапасиві: *friarþwa ni aljanorþ, friarþwa ni flauteiþ, ni ifblesada, ni aiwiskoþ... ni ingramjada* (кохання не задрить, кохання не вихваляється, не звеличує, не бешкетує, не дратує). Іноді медіапасивні форми змінювали не стільки станове, скільки лексичне значення дієслова. Так, дієслово *afwandjan* (повертати, відвернути, змінити) у медіапасиві отримує значення «змінити думку» [3, 174–180].

Таким чином, готський медіапасив генетично пов'язаний із медіумом, як наслідок він не завжди мав значення пасивного стану, проте міг виражати такі медіальні відтінки, як неперехідність, моральний стан, афект. Система форм медіапасиву могла виражати теперішній та майбутній часи. Наприклад, вживання майбутнього часу: *saei habaiþ gibada imta* (хто має, тому буде віддано).

Обмеженість у готській мові часових форм медіапасиву зумовила залучення до системи станових протиставлень лексичних групувань дієслів IV класу та конструкцій партиципу II перехідних дієслів із формами дієслів *wisan* (бути) та *wairþan* (ставати). IV клас слабких дієслів являв

собою достатньо обмежене лексичне групування: усі дієслова були неперехідні, причому більшість означала стан, який не залежить від дії суб'єкта. Тому співвідношення ознак (визначального дієслова) із носієм цих ознак (суб'єктом-підметом) були подібні до тих значень, які виражалися медіапасивною формою. Особливо яскраво ця близькість станових значень обох категорій проявляється під час зіставлення дієслів IV класу із медіапасивом перехідного дієслова, утвореним від того ж самого кореня. Порівнюємо форми дієслова IV класу *usfullnjan* (здійснюватися) та медіапасивні форми дієслова *usfulljan* (виконувати, виповнюватися): а) *ei usfullnodedi pada gamelido þairh Esaian praufetu* (щоб виконалося сказане пророком Ісайєю); б) *ei faheþs meina in izwis sijai jah faheds izwara usfulljaidau* (щоб радість моя перебувала у вас, та радість ваша виповнилася) [3, 174–180].

Іноді в одному і тому ж реченні використовуються обидві граматичні категорії як повні граматичні синоніми, що передають одну і ту ж саму форму оригіналу. Порівнюємо вживання форми третьої особи однини теперішнього часу від дієслова IV класу *gataurnjan* (припинитися, знищитися, ліквідуватися): *friarþwa aiw ni gadriusip, ip jarþe paraufetja gatairanda jarþe razdos galveiland jarþe kunþi gataurnip* (кохання ніколи не пропаде, навіть якщо пророцтва припиняться, мови замовкнуть та знання знищаться).

Однак у вживанні медіапасивних форм та дієслів IV класу були наявні й суттєві відмінності: форми дієслів IV класу ніколи не вживались у реченні, де позначався діяч. Наприклад, у реченні: *ei hauhþjandau frat tapnat* (щоб бути славетними людьми), медіапасивна форма не могла бути замінена формою дієслова IV класу. У поєднаннях партиципу II тут і далі із формами дієслів *wisan*, *wairþan* носієм станового значення був партицип; форми службових дієслів вносили модифікації переважно видо-часового характеру. У структурному відношенні ці словосполучення являли собою іменний присудок: партицип виконував функцію предикатива та узгоджувався у роді, числі та відмінку із підметом, форми дієслів *wisan*, *wairþan* виконували функцію зв'язку [3, 174–180].

Поєднання партиципу II із формами теперішнього часу дієслова *wisan* вживалося для позначення будь-якого стану або якості, наявних у теперішньому часі, які, проте, були результатом переддії: *hausideuþ þatei qiban ist þaim airizam* (слухайте, що було сказано пращурами). Медіапасивні форми від таких дієслів не мали результативного значення і підкреслювали реалізацію самого процесу. Конструкції партиципу II із формами претериту дієслова *wisan* (бути) означали стан, якість, що позначалися минулим часом і також були результатом переддії: *jah bundans*

was eisarnabandjom (був прив'язаний залізними ланцюгами). Разом з тим це ж поєднання могло вживатися для позначення якого-небудь факту, що трапився у минулому часі (констатуючий минулий час): *insandipþs was aggilus* (надісланий був ангел). Вживання словосполучення такого типу у функції констатуючого минулого часу без результативного відтінку зустрічалося досить рідко, оскільки у цій якості використовувалося переважно поєднання партиципу II із формами претериту від дієслова *wairþan* (ставати) [3, 174–180].

Конструкції партиципу II із формами теперішнього часу від дієслова *wairþan* (ставати) зустрічалися тільки один раз. Наявність форм медіапасиву теперішнього часу, форм теперішнього часу дієслів IV класу й, нарешті, поєднання партиципу II із формами теперішнього часу дієслова *wisan* (бути) не залишало, вочевидь, місця для вживання подібних конструкцій. І, навпаки, поєднання партиципу II із формами минулого часу від дієслова *wairþan* були дуже поширені у готських текстах. Поєднання ці використовувалися виключно для позначення факту, що трапився у минулому, тобто у функції констатуючого минулого часу або претериту пасивного стану: *jah gataihan warþ imma* (і було йому повідомлено) [3, 174–180].

Незважаючи на різноплановість засобів вираження, пов'язаних із пасивним станом, ми можемо узагальнити, що у готській мові не існувало єдиної граматичної парадигми цього стану. Багатозначність тієї ж самої форми й категорії перетиналася із наявністю майже синонімічних утворень, що розкривало багатоаспектність та опозиційність їх вживання. Подальший розвиток історії показав, що медіапасив, який відносився у готській мові до периферії системи, повністю відмер вже у давньовірхонімецькій мові. Наведене Н. Жуковою відсоткове співвідношення засвідчує це: Zahl — 93 %, Zeit — 80 %, Person — 73 %, Modus — 48 % [4, 10–15].

Е. Агрікола, В. Фляйшер, Х. Протце та В. Еберт, корифеї німецької класичної лінгвістики, досліджуючи становлення аналітичних вербальних форм, зазначали, що старонімецькі та старосаксонські дієслова мали такі форми: активний стан, часові форми (презент та претерит), модус (індикатив, кон'юнктив та імператив), вербальні номінативні конструкції (інфінітив презенс, партицип презенс та партицип претеритум). Описові форми пасивного стану, часів перфекту, плюсквамперфекту та футуру розвивалися у лише у ранньонімецький період. У старонімецькому періоді описові форми презенсу та претериту пасиву розвивалися завдяки дієсловам *wesan* та *werdan* у поєднанні із партиципом претеритумом. Форми *wesan* та *werdan* розвивалися паралельно, наприклад: *er ist ginoman* — *er wirdit*

ginoman — er wird genommen; er was ginoman — er ward ginoman — er würde genommen. Описові форми з *werdan* існували лише відмежовано та виключно для позначення презенту та претериту, а описові конструкції з *wesan* слугували для вираження перфекту і плюсквамперфекту та перебували під впливом латини, наприклад: *er ist ginoman, er was ginoman* означали у перекладі на сучасну німецьку мову *er ist genommen worden, er war genommen worden*. На цей період часова форма пасивних конструкцій повністю переформатовувалася. Активний стан будувався за допомогою перфекту та плюсквамперфекту із групою інтранзитивних дієслів та із дієсловом *wesan*. Наприклад, *er ist queman, er was queman — er ist gekommen, er war gekommen*. Поряд із цим у старонімецький період з'явилися описові конструкції перфекту та плюсквамперфекту із *haben* та *eigan* із транзитивними та інтранзитивними дієсловами, наприклад: *er haben gizeigöt — er hat gezeigt; wir eigin gisprochan — wir haben gesprochen* [8, 129–130].

Сучасні дослідження також доводять, що у давньоверхньонімецький період ще не було категорії стану, оскільки пасив як опозиційний компонент активу ще не сформувався, що, у свою чергу, було зумовлено недостатнім розвитком відповідних синтактичних засобів, необхідних для оформлення категорії стану як морфолого-синтаксичної категорії. Конструкції з *wesan*, які часто зустрічалися у давніх пам'ятках, являють собою переважно предикативне використання партиципу у функції означення із значенням стану як результату якої-небудь дії. Наприклад: *“dhiu chiholan ist... joh... giborgan” — “Weisheit ist verschlossen und verborgen”*. Навіть якщо ці конструкції означали дію, що спрямовувалася на суб'єкт, вони все одно не могли протиставлятися активу як представники однієї опозиції, оскільки ще не були морфологізовані, тобто пасив ще знаходився у стадії становлення [4, 10–15].

У середньоверхньонімецькому періоді закінчується процес граматикалізації пасиву. Це, у свою чергу, пов'язано з тим, що саме у цей історичний період розвиваються синтаксичні засоби, які беруть участь в організації плану вираження категорії стану, а саме: двокомпонентність речення (вираження суб'єкта стає обов'язковим), усталений порядок слів (фіксована позиція присудка), необхідні для оформлення агенсу у пасивному реченні прийменники. Таким чином, у середньоверхньонімецькій мові вже існує опозиція «актив vs пасив». Згідно з класичним підходом (Л. Зіндер, Т. Строева), вважалося, що у цей період пасивний стан мав довершену часову парадигму [5].

Проте Н. Жукова вважає, що у середньоверхньонімецькому періоді пасивний стан не мав аналітичних форм перфекту, плюсквамперфекту та кон'юнктиву, тому ступінь морфологічної виразності категорії стану складав лише 33 %

(Zahl — 93 %, Zeit — 54 %, Person — 61 %, Genera verbi — 33 %, Modus — 18 %) [4, 10–15].

У цей період історичного розвитку німецької мови утворюються пасивні форми перфекту та плюсквамперфекту, однак розглядати відповідні конструкції як довершені граматикалізовані було б не виправдано. Віддаленість цієї категорії від ядра дієслівної системи й асиметричний характер її парадигми доводять доцільність такого підходу, оскільки свідчать про нерозгорнутість категорії стану й тим самим характеризують її як таку, що знаходиться у процесі становлення. Остаточна граматикалізація перфекту та плюсквамперфекту пасивного стану, на думку Н. Жукової, завершується у ранньоновісверхньонімецький період паралельно із таким відсотковим розвитком відповідних синтаксичних засобів: Genera verbi — 100 %, Modus — 100 %, Zahl — 93 %, Person — 70 %, Zeit — 67 %, Redart — 58 %, Willenäußerung — 7 % [4, 10–15].

Картина ієрархії дієслівних категорій у ранньоновісверхньонімецький період вказує на те, що пасивний стан має повну парадигму та свідчить про завершення процесу становлення категорії стану, парадигма якої стала симетричною, тобто характеризується відсутністю синкретичних форм і, як наслідок, стовідсотковою морфологічною виразністю. У ранньоновісверхньонімецький період категорія стану посідає провідне місце в системі німецької мови, зберігаючи його й у сучасній німецькій мові.

Саме тому аналіз граматичної системи німецької мови у різні періоди розвитку показав, що генеза категорії стану відбувалася паралельно із розвитком синтаксичної структури речення, оскільки категорія стану із самого початку складалася як синтаксично-морфологічна категорія. Синтаксичний бік досліджуваної опозиції полягає в тому, що актив та пасив презентовані та виражені не тільки у формах дієслів, а й за його межами — у відношеннях дієслова-присудка із підметом та додатком. Інакше кажучи, йдеться про активну та пасивну конструкції, про активні та пасивні звороти, де дієслово є лише одним з учасників відношень стану [1, 28].

З огляду на вищезазначене ми отримали можливість дійти таких висновків: процес розвитку станових категорій у німецькій мові має закономірну та зумовлену певними об'єктивними причинами періодизацію, а саме: 1) синкретичний період (внутрішньорівнева та міжрівнева залежність станових категорій одна від одної, їх відносна розмитість та неоднозначність); 2) ієрархічний період (процес перебудови категорій стану та зміна морфологічного статусу ієрархічних залежностей, їх подальша деталізація); 3) період граматикалізації (процес отримання граматичного статусу, розвиток синтаксичних засобів зв'язку між категоріями, організація загального плану

вираження категоріального стану); 4) період морфологізації (остаточна відмова від синкретичних відношень, виокремлення станових категорій, довершеність засобів їх вираження); 5) морфолого-синтаксичний період (паралельне системне співвідношення та/або опозиція синтаксичної та морфологічної сторін).

У подальшому ми вважаємо за доцільне продовжити детальне дослідження періодизації та типології категорії стану, станового поля; здійснення багатоаспектного історичного та порівняльно-типологічного дослідження категорій стану у германських мовах, а саме: у німецькій, готській, англійській, ісландській, шведській.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. К теории поля в грамматике — залог и залоговость / А.В. Бондарко // Вопр. языкознания. — 1972. — № 3. — С. 28.
2. Булычева Е.А. О проблемных вопросах залоговых форм / Е.А. Булычева, А.И. Орлова // Вестник удмуртского университета. Филологические науки. — 2007. — № 5. — С. 177–180.
3. Гухман М.М. Готский язык : учеб. пособ. для филол. ф-тов ун-тов / М.М. Гухман. — М. : Изд-во литературы на иностранных языках, 1958. — 291 с.
4. Жукова Н.С. Глагольная подсистема немецкого языка в различные периоды его развития / Н.С. Жукова // Вестник ТГПУ. — Серия: Гуманитарные науки (філологія). — М., 2005. — Вып. № 4 (48). — С. 10–15.
5. Зиндер Л.Р. Историческая морфология немецкого языка / Л.Р. Зиндер, Т.В. Строева. — М.—Л., 1968.
6. Некрасова И.М. Семантика и функции немецкого пассива : дис. ... канд. фил. наук : 10.02.19 / И.М. Некрасова. — Пермь, 2000. — 161 с.
7. Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка / А.А. Шахматов. — М. : Учпедгиз, 1941. — 288 с.
8. Agricola Erhard, Fleischer Wolfgang. Die deutsche Sprache: kleine Enzyklopedie. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1969. — S. 613.